

МОНГОЛ БАРИА ЗАСЛЫН НЭН ЭРТНИЙ БАРИМТ, НОТОЛГООГ СУДЛАХУЙ

Б.Мягмарсүрэн¹, Н.Алтанхундага², Н.Оюунцэцэг¹, Д.Цэрэндагва¹

¹АШУҮИС-ийн МАУОУС, ²“Ач” АУИС

E-mail: majaa197@yahoo.com

Abstract

STUDY THE ANCIENT FACTS AND EVIDENCE OF MONGOL BONE SETTING

Myagmarsuren.B¹, Altankhundaga.N², Oyuntsetseg.N¹, Tserendagva.D¹

¹International School of Mongolian Medicine, MNUMS, ²“Ach” Medical University

E-mail: majaa197@yahoo.com

Background

Throughout history, Mongolians experienced struggles of ups and downs, creating a comprehensive teaching, knowledge, and system on the art and science of living and healthy living and passing it on to the next generation. Since the middle of the last century, the use and study of traditional knowledge have decreased, and with it, the use has decreased, and some knowledge has almost been forgotten. In particular, many branches of traditional medicine, including manual techniques, surgical methods, techniques related to surgery, the use of tools, and the skills of pressing, bone setting, and massage have declined in value, and some methods have almost been forgotten. Therefore, we have chosen the topic due to the need of exploring the possibility of solving this issue and enriching the history of traditional medicine by elucidating the ancient historical development of Mongolian bone-setting therapy, of which reports and historical documents in Mongolian medicine are rare.

Research goal

To clarify the ancient history of Mongolian bone-setting therapy, establishing its features, usage, and types of methods based on historical evidence.

The following methods were used in the research

Herein: the method of researching original documents and reports, the method of comparison, and the method of probabilistic listing.

Conclusion: 1. Evidence related to ancient Mongolian bone-setting therapy dates back to the Iron Age and can be traced back to 2000 years ago from the traces of illness and injuries, bone ossification, and signs of healing of the ancient nomads living in Chandman mountain of present-day Uvs province, the tribe known as Chandman people.

2. The research shows that it is possible to determine which diseases were prevalent based on the study of related artifacts and scriptures related to Traditional Mongolian medicine, and which methods of treatment were used using archaeological finds and scriptures related to the diseases.

Keywords: Mongolian bone-setting, injuries, bone ossification, archaeological finds, and traditional medicine.

Үндэслэл

Төв Азийн өндөрлөг, өнөөгийн Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт одоогоос олон мянган жилийн тэртээгээс хүн амьдарч байсан ул мөр хадны зураг, археологийн олдворуудаар тогтоогдсон. Тэдгээр хүмүүс анхандаа босоо явж сурсан нь амьдралдаа олсон том амжилт байсан бол яваандаа оюун ухаант хүн болтлоо хөгжих явцдаа өөрсдийнхөө амьдралд хэрэгцээтэй олон зүйлийг түүн дотроо анагаах ухааныг бүтээн бий болгосон байна. Энэхүү бүтээн бий болгосон

зүйлүүд нь тэдний амьдрах ухаанаар хийгдэж, тэрхүү амьдрах ухаан нь аажимдаа олон талыг хамарсан өргөн хүрээтэй оюун билиг, сэтгэлгээний том хувьслыг хүн төрөлхтөнд авчирчээ.

Амьдрах ухаан хүний үүслийн эхний үед овог, аймаг болгонд ямар ч ялгаагүй ижил байж. Гэвч овгийн байгуулалт задарч үндэстэн, ястан, улс орон үүсч, байгаль, цаг агаар, амьдралын хэвшил, аж ахуй, хэв маяг, хоол унд зэрэг хүчин зүйлийн нөлөөллөөс үндэстэн болгонд амьдрах ухаан нь ижил, нэг загварын бус харин ч ялгаатай болж иржээ.

Монголчуудын өвөг дээдэс байгалийг шүтэж, нүүдэллэн хуучин чулуун зэвсгийн дунд үеэс мал гаршуулан амьдарч, мал аж ахуй эрхлэх болсон. Нарийвчлан хийсэн судалгаанд үндэслэвэл Монгол нутагт мал аж ахуй мезолитийн үед 15000-7000 жилийн тэртээ үүссэн болохыг харуулж байгаа түүхийн ховор сурвалж дурсгал [1] олон бий гэсэн дүгнэлтэнд хүрчээ.

Монголын өндөрлөгт НТӨ Рүн Дигээс эхлээд Хүннү, Ухуван, Сяньби, Нирун, Түрэг, Уйгар, Хятан зэрэг үндэстэн оршин сууж байсан хэдий ч НТ XII-XIII зуунд хүчирхэгжин мандсан Монголчууд умард орны үндэстнүүдийн тархай бутархай байдлыг эцэслүүлж энэхүү өндөрлөгт нутагшин, тэнд нутаглаж байсан аймгууд нь монгол үндэстний бүрэлдхүүн хэсэг болсон байна. Ингэж нэгэн цогц болон нэгдэхдээ өөр өөрийн давуу тал, онцлог байдлаа нийцүүлэн, харилцан нөхөж үндэстний өв соёлоо ихэд хөгжүүлжээ. Энэхүү соёлын дотор тэдний эм, дом заслын нэгээхэн хэсэг болох бариа засал чухал байр суурийг эзэлдэг [2].

Монгол үндэстэн бүрэлдэн бий болж амьдарч, тэмцэж ирсэн түүх, алдаа, онооны түмэн нугачаанд өөдлөн дэгжиж, уруудан доройтож явахдаа амьд явах, эрүүл амьдрах урлаг, ухааны талаар бүхэл бүтэн цогц сургаал, мэдлэг, тогтолцоог үүдэн бүтээж хойч үедээ өвлүүлэн үлдээсэн байна. Өнгөрсөн зууны дунд үеэс уламжлалт мэдлэг ухаануудыг хэрэглэх, судлах явдал саарч үүнийг дагаад хэрэглээ ч багасаж, зарим мэдлэгүүд мартагдах шахсан байлаа [3]. Ялангуяа уламжлалт анагаах ухааны олон салбарууд түүний дотор гарын ур дүй, мэсээр засдаг аргууд, мэс заслын ухаантай холбоотой арга технологи, багаж хэрэгслийн хэрэглээ, даран барих, эвлүүлэн барих, илэн барих ухааны үнэ цэнэ буурч, зарим аргууд мартагдах шахсан байна.

Иймд бид уг асуудлыг шийдвэрлэх боломжийг судлах, Монголын анагаах ухаан дахь сурвалж бичиг, түүхэн баримт ховор байдаг монгол бариа заслын ухааны нэн эрт цагийн түүхэн хөгжлийг тодруулан гаргаж уламжлалт анагаах ухааны түүхийг баяжуулах цаг үеийн шаардлагын улмаас уг сэдвийг сонгон авлаа.

Судалгааны ажлын зорилго

Монгол бариа заслын нэн эртний түүхийг тодруулахын зэрэгцээ, түүний онцлог, хэрхэн хэрэглэж байсан, ямар ямар арга байсныг түүхэн баримтад тулгуурлан тогтоох.

Судалгааны ажлын хэрэглэгдэхүүн, арга

1. Судалгааны ажлын гол хэрэглэгдэхүүн

1.1. Археологийн материалууд. Монгол Улсын Үндэсний түүхийн музейд болон ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнд хадгалагдаж байгаа анагаах ухааны хөгжилтэй холбоотой археологийн олдвор, эд өлгийн зүйл. Түүнчлэн БНХАУ-ын Бээжингийн Хятад эм, эмнэлгийн их сургуулийн Хятад эмнэлгийн музей, Хятадын уламжлалт анагаах ухааны академийн музей, ӨМӨЗО-ы Тунляо хотын Монгол эмнэлгийн дээд сургуулийн музей, Энэтхэгийн Дарамсала хотын Төвөд эмнэлэг, зурхай судлалын институтын Төвөд эмнэлгийн музейд хадгалагдаж буй Монголын анагаах ухааны түүхтэй холбоотой эх, сурвалжуудыг судалгаандаа боломжийн хэрээр ашигласан.

1.2. Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүхтэй холбоотой эх сурвалжуудыг агуулсан эртний хятад эмнэлгийн болон хятадын түүхийн зохиолууд. Үүнд: “Shi Ji, Хүннүгийн шастир” (史记·匈奴传) [4], “Han улсын бичиг, Хүннүгийн шастир” (汉书·匈奴传) [5], “Хойд Han улсын бичиг, Хүннүгийн шастир” (后汉书·匈奴传) [6], “Huang Di Nei Jing” (黄帝内经) [7] зэрэг гол зохиолууд багтаж байна.

1.3. Сүмбэ хамба Ишбалжир. Анагаах засал, рашааны ундралын гишүүнээс гарын авлагыг цөөлөн хураасан рашааны цагаан шүүдэр хэмээх оршивой. Гар бичмэл монгол орчуулга. (Ш.Болдын хувийн архиваас авч ашиглав)

2. Судалгааны ажлын арга

2.1. Эх бичиг, сурвалж бичгийн судлалын арга. Уг судалгааны арга нь сурвалж бичгийн эх, нэр, зохиогч, газар орон, онцлог, агуулга, тайлбар, харьцуулалт, хөрвүүлэг, нэрийн хэлхээ зэргийг нэгэн дор хамтатган судлахад оршдог. Судалгаанд ашигласан хэрэглэгдэхүүнээ ажлынхаа зорилго, зорилтууддаа нийцүүлэн зохиогчийнх нь төрсөн болон амьдарч байсан цаг хугацаагаар хамгийн эрт үеэс нь эхлэн эрэмбэлэн судалгааг явуулж улмаар гол агуулга, сэтгэлгээний хувьд онцгой шинэлэг, эргэлт гарахуйц санааг бусад эх зохиолуудтай харьцуулан, шүүн тунгааж үзэв.

2.2. Харьцуулах арга. Харьцуулах гэдэг нь нэг үзэгдэл юмс нөгөө үзэгдэл юмсаас юугаараа ялгаатай, юугаараа адил төстэй болохыг танин мэдэж, тэдгээрийн нийтлэг ба онцлог шинжийг нээн харуулах боломж олгодог. Бид энэхүү аргыг ашиглан Монгол бариа заслын түүхийн зарим баримт, аргын талаар бичсэн анагаах ухааны эртний судар номын мэдээллийг нэгтгэн дүгнэх, эртний судар, номын мэдээг судалгааны бусад ажилтай харьцуулан судалж ялгаатай, төсөөтэй талыг тогтооход ашиглав.

2.3. Магадлан жагсаах арга. Магадлан жагсаах буюу хяналтын хуудасны арга нь сурвалж бичгийг төрөлжүүлэн жагсааж, тэдгээрийг тодорхойлсон хэсгүүдийг бүрдүүлэх арга юм. Магадлан жагсаах арга нь мэдээллийг төрөлжүүлж ангилахад хялбар, өгөгдөл цуглуулахад хялбар, үнэлгээний эхний шатны ажлыг гүйцэтгэхэд тохиромжтой, төлөвлөсөн нийт ажлыг урьдчилан харах боломжтой, цахим санд оруулахад зохимжтой, хялбар байдаг. Бид судалгааны ажлын гол судалхуун бариа заслын арга, түүний онцлогийг тодруулахын тулд эрт үеийн бариа заслын аргын цаг хугацааг эхлэн тогтоож улмаар хугацааны эрэмбээр хойш нь нэгтгэн гаргахад энэ аргыг хэрэглэв.

Судалгааны ажлын үр дүн

Эртний хүмүүс биеийн гадар шархны эвэршээлээр хэсэг газраа барих, атгаж үлээх буюу чимхвэл өвдөх нь намдаж хавдар нь буухыг олж мэдэхийн зэрэгцээ задгай шархыг боож цус гарахыг тогтоон, ясны хугарлыг барьж боовол яс залгаж эдгэрэхийг танин мэдсэн байна. Мөн уг үйлийн утга санааг илтгэсэн бариа засал гэсэн ойлголт үүсэн, энэхүү ойлголт хөгжлийн явцад бие даасан мэргэжлийн нэршил болж, үүнд мэргэшсэн хүмүүсийг “Бариач” хэмээн дуудах болжээ. “Бариач” хэмээх нэр үг зарим нэгэн тэмдэглэлээс үзвэл барих гэсэн үйл үгнээс үүссэн гэж үздэг байна [8] Харин үйл үгээс нэр үг үүсч, дахин энэхүү нэр үгнээс нэр үг үүссэн байх магадлалтай юм.

Өвөг Монголчууд болох эртний Хүннүчүүд өөрийн туршлага, сургамж дээрээ тулгуурлан Умард Ди улсын олон угсаатнуудын хөгжлийн давуулаг тал, туршлагыг хуримтлуулж Өрнө дахины соёл, боловсролыг хүлээн авч, Байлдаант улсын үеэс Чин улс, Умард Хан улс, Хойд Хан улс хэмээх хятад үндэстэнтэй эдийн болон оюуны соёлын харилцаатай байж, Монголчуудын бие даасан соёлыг үүдэн бүтээжээ. Өвөг Монголчууд мал аж ахуй эрхлэн, оторлон нүүдэллэж, ан гөрөө хийх явцдаа шархдаж, бэртэх нь элбэг тул бариа заслын аргыг чухалчлан хэрэглэх нь амьдралаас нь урган гарсан зүй ёсны хэрэг байжээ [9].

Хүннүгийн өмнөх өвөг Монгол аймгуудын хүн амын дотор шарх эмчлэх, яс барих, эвлүүлэх, боох зэрэг зөвхөн нүүдэлчнээс гаралтай эмчилгээнүүд биеэ даан төлөвшин хөгжих нөхцөл бүрдэн цаашид нүүдэлчдийн дотор үеэс үед уламжлагдан дэлгэрсэн ажээ. Үүний нэг тод жишээ нь НТӨ 129 онд хээр шархадсан хүнийг оточ нарт яаралтай хүргэхдээ Хүннү нар хоёр морины хооронд суран тор татаж дээр нь хэвтүүлж аваачдаг байв. Хүннүгийн оточ НТӨ 100 орчим оны үед Хятадын Хан улсын элч Су Ү эмчилж байсан баримт бий. Тэрбээр Хүннүд байхдаа цочирдон эмээж хутгаа сугалан амиа хорлохыг завдав. Түүнийг шархдахад тэр даруй Хүннүгийн оточ нар газар ухан, дотор нь зөөлөн гал асаагаад дээр нь хэвтүүлэн, цусыг нь шахан гаргаж анагаах байжээ. Су Ү-ийн шарх маш хүнд Хүннү эмч түүнд халуунаар ангаслах засал хийв. Энэ аргыг гол хэрэглээ нь газар

ухан гал түлж нурамлаад өвчтнөө дээр нь хэвтүүлэн битүүлнэ. Улмаар ханаж цус гарган бөглөрсөн амьсгалыг нь тавиулж сэргээдэг байна. Нурам нь очгүй халуун үнс, захын судсыг тэлж цусны эргэлтийг сайжруулдаг байж болох юм. Халуун нурманд хэвтүүлэх, ханах засал бол Хүннүгийн эмч нарын өдөр тутмын хэрэглэж буй арга гэж үзэхээр байна. Энэ заслаа ч сайн хийдэг, ихэд мэргэшсэн байна. Тийм учраас одоогоос 2000 жилийн өмнө Хүннүгийн эмч дотор орноо алдаршин Хан улсын түүхэнд “Ху эмч” (Зураг 1) хэмээн дурдагджээ [10].

Зураг 1. Хүннү эмчийн ерөнхий дүр [11]

Хүннүгийн газар нутгийн хойд хэсэг Байгаль нуур, урагшаа Цагаан хэрэм, баруун тал нь Ил тарвагатай, зүүн хэсэг нь Хойд Солонгос хүрч байжээ. Ийм өргөн, уудам, эрс, тэс уур амьсгалтай нутаг дээр нүүдэллэн мах, цагаан идээ идэн амьдарч байсан түрүү үеийн Монголчуудын өвөг аймгуудын дунд элбэг тохиолддог хүйтэн өвчин, түүнийг эмчилдэг гол арга төөнийн гарал үүслийг “Хуанди Нэйжин”-д машид тодорхой дурджээ. Үүнтэй холбогдох өөр нэгэн баримтыг “Монгол улсын түүх” тэргүүн ботийн “Хүннү гүрэн байгуулагдсан нь” хэсэгт: “Тэдний дунд төрт ёс, бичиг үсэг, соёл иргэншил үүсэхийн өмнөх үед дээгүүр, доогуургүй цөм малын мах, сүү цагаан идээгээр хооллож, арьс үсээр нь хувцас хийж өмсдөг байжээ” гэж тэмдэглэсэн байдаг.

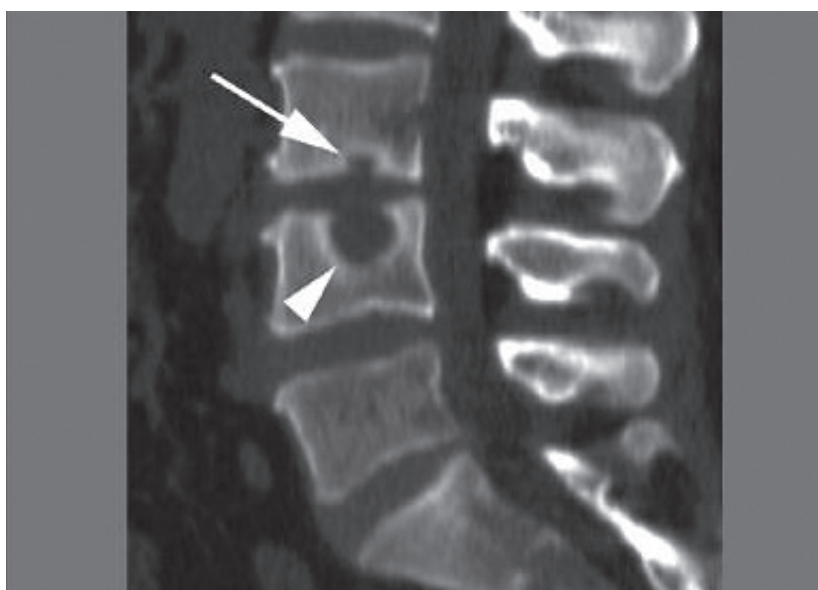
1979 онд БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны Их Зуу аймгийн Үшин хошууны зүүн хавьд эртний нэгэн дайны талбарын булшнаас хүрлээр хийсэн сум, зэв, цэрэг зэвсгийн хамт нэг тоосгон лонхонд хийсэн хүрэл хямсаа хоёр, жижиг хүрэл зүү гурвыг олжээ. Үүнийг нягтлахад Хүннүгийн үеийн цэргийн эмч мэс засал хийхдээ хэрэглэж байсан багажийн иж бүрдэл бололтой гэсэн мэдээлэл байдаг. Эдгээрээс үзэхэд Хүннү гүрний үед шархны гэмтлийг эмнэж засдаг тусгай бариа заслын мэргэжилтэй “Бариагч” хүн эсвэл бариа заслын мэргэжилтэй “Бөө” байснаар барахгүй “Бариа засал”-ын аргын мэдлэг ч зохих хэмжээгээр тархсаныг харуулж байна. Энэхүү мэргэжил нийгмийн хөгжлийн үе шатыг туулан олон зуун жилийн турш үйлдлийн дунд нотлогдон баталгаажсаар Хүннүгийн “Бариа засал”-аас Сяньби, Нирун, Түрэг, Уйгар, Хятан нэн ялангуяа Монгол бариа засалд шингэн өөрийн ил тод тусгалаа олсон ажээ.

Эртний хүмүүсийн удам угсаа, соёл иргэншил, амьдралын онцлог, бие махбодын бүтэц, үйл ажиллагааг палеоантропологи, ясны өвчлөлтийн байдлыг палеопатологи буюу эртний өвчин судалдаг салбар ухаанууд тус тус судалдаг билээ. Эдгээр салбар ухааны судалгааны үр дүнд түшиглэн тухайн үеийн анагаах ухааны хөгжлийн түвшин, анагаах арга, заслын талаарх мэдлэгийг илрүүлж болно. Өөрөөр хэлбэл анагаах ухаанд холбогдож болох эд өлгийн зүйлс, сурвалж бичгийн судалгаанд түшиглэн ямар өвчлөл зонхилж байсныг харин өвчлөлтэй холбоотой археологийн олдвор, сурвалж бичгийн судалгааг ашиглан эмчилгээний ямар арга хэрэглэж байсныг тогтоох бололцоотой юм.

Манай оронд эртний хүн судлал (палеоантропологи), эртний өвчин судлалын (палеопатологи) ухаан хөгжөөд удаагүй ч судлаачид [12, 13] багагүй ажил амжуулаад байна. Б.Наран ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн археологичдын малтан илрүүлсэн Биологийн хүрээлэнгийн Антропологийн секторт хадгалагдаж буй хүрлийн сүүлч төмрийн эхэн үед хамаарагдах Чандмань уулын булшнаас гарсан бүтэн ба бүрэн бус нийт 156 хүний гавлын 108 яс, 99 урт мөчний ясыг шинжлэн 20 төрлөөр ялган оношлон тухайн үеийн нүүдэлчдийн дунд зонхилж байсан өвчинг газар зүйн байршил, байгаль нийгмийн хүчин зүйлтэй, экологийн орчин мөн нүүдэлчдийн амьдралын хэв маягтай холбон дүн шинжилгээ хийжээ [14, 15]. Дээрх судалгаанаас гадна судлаач М.Мядаг МУИС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхимийн палеоантропологийн цуглуулганд байгаа шинэ чулуун зэвсгийн үеэс дундад зууны үед хамаарагдах 202 хүний олдворыг ашиглан Монголын эртний нүүдэлчдийн өвчлөлийн судалгааг хийсэн байна (2008) [16]. Эдгээр олдворууд өргөн утгаараа Монголын түүхийн явцуу утгаараа Монголын анагаах ухааны эрт үед хамрагдах нүүдэлчдийн ясны өвчлөлийг тодруулан, тэдний анагаах ухааны мэдлэгийг тодорхойлох үндсэн хэрэглэгдхүүн

болохоор үл барам сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэгдсэн нүүдэлчдийн эмчилгээний аргуудын эх үүсвэр, хэрэглээг давхар баталгаажуулж өгч байна. Олдсон баримтуудыг улам тодруулах үүднээс сээр нурууны өвчлөл, бариа засалтай хоёр баримтыг гүнзгийрүүлэн судлав.

1. **Schmorl's Nodes.** Шморлийн зангилаа-нугалам хоорондын жийргэвчний ивэрхийн өвчлөл. Германы эмгэг судлаач Кристиан Ж.Шморл 1927 онд анх тодорхойлсон. Одоогоос 2000 гаруй жилийн өмнө амьдарч байсан Чандманьчуудын дунд Шморлийн зангилааны өвчлөл 17.2% тохиолдож байгаа бөгөөд хүйсийн ялгаанаас ажиглахад эрэгтэйчүүдэд 18.3% эмэгтэйчүүдэд 17.6% байсан байна. Насны ялгаагаар идэр насныханд 11.1%, хижээл насныханд 30%, өндөр настаны бүлэгт энэ шинж тэмдэг илрээгүй байна. Шморлийн зангилаа нь хүзүүний нугалам ясан дээр тохиолдоогүй бөгөөд сээр нурууны зарим нугалам ясанд ажиглагдаж байснаас гадна бүсэлхийн бүх нугаламд илэрч байгаагаар онцлогтой байжээ. Гэхдээ сээр нурууны 1, 2 мөн бүсэлхийн 3, 4 дүгээр нугалам дээр бусдаасаа илүү их өндөр үзүүлэлттэй байжээ (Зураг 2).

Зураг 2. L3 нугалмын доод төгсгөлд (сум) жижиг хэмжээтэй харин L4-ийн дээд хэсэгт том хэмжээтэй Шморлийн зангилаа ажиглагдаж байна [17]

Шморлийн зангилааны өвчлөлийн тоон үзүүлэлтээс ажиглахад хүйсийн онцын ялгаа харагдаагүй ч зөвхөн идэр хижээл насныханд илүү илэрч байжээ. Үүнээс үндэслэн залуу хүмүүс ан ав, хүнд хүчир ажлын голыг нугалж, биеийн хүчний хэт их ачааллыг авдаг байсны улмаас үүссэн байж болохыг илэрхийлж байна. Харамсалтай нь тухайн үед уг өвчнийг хэрхэн эмчилж байсан мэдээлэл олдоогүй байна.

2. Чандманий соёлт нүүдэлчдийн дунд урт мөчдийн яс болон бусад ясны гэмтэл 8.4% байж нас болон хүйсийн онцын ялгаа ажиглагдаагүй байна. Судалгаанд сонирхол татаж буй нэгэн хэсэг бол хугаралтын олон янзын байршил түүний эдгэрэлтийн үр дүн байсан бөгөөд Чандманий эмэгтэйчүүдэд хавирга болон дээд мөчдийн ясанд харин эрэгтэйчүүд ихэнх тохиолдолд доод мөчдийн яс, эгэм, хавирганы хугаралтын ул мөр илэрч байжээ. Ясны хугарлын эдгэрэлтийн шинжээр нийт гэмтэл авсан ясны 70.0 хувь нь зөв бороолон эдгэсэн бөгөөд харин 30 хувь нь буруу бороолон эдгэсэн байна [18]. Хугарсан ясны 70 хувь нь зөв бороолон эдгэсэн нь нүүдэлчид илэн бариа болон эвлүүлэн барих заслыг хугарлын эхнээс нь онцгой сайн хийж, түргэн бороолуулах эрдсийн болон ургамлын гаралтай эмүүдийг хэрэглэж байжээ (Зураг 3).

*Зураг 3. Чандманий дүнзэн австай булшнаас олдсон хүний
шаант чөмөгний хугаралтын зөв бороолсон ул мөр*

Чандманьчуудын дараагийн үе Хүннүчүүдийн хэрэглэж байсан “Хүннүгийн хээр хоногсдын үрэл” хамгийн анх Жин улсын Гэ Хун (261-341)-гийн бичсэн “Жоу Хун Фан” гэдэг номонд тэмдэглэгджээ. Мэдээж Хүннүчүүдийн эмийн хэрэглээ ганц жороор хязгаарлагдахгүй, тэд өөрсдийн ахуй амьдрал, дадлаасаа үүдэн гарсан олон янзын өвчнийг эмчлэх жорын бүхэл бүтэн цуглуулгатай байсан нь гарцаагүй бөгөөд тэдгээрийн ихэнх нь урьд үеийнхээсээ уламжлагдсан байна.

Судалгааны явцад Чандманий нүүдэлчдийн булшнаас сумны зөв, чинжаал, байлдааны зээтүү, хутга, модон сум, сумны мөс гарсан нь тэдний амьдралын хэв маягийг тодорхойлох бөгөөд эдгээр багаж, зэвсгийг ан ав хийх, дайн тулаанд оролцоходоо хэрэглэж түүнээс үүдэлтэй гэмтэл, бэртэл олон гардаг байжээ. Гэмтэл, бэртэлийн өөр нэг шалтгаан нь мал аж ахуйтай холбоотой байдаг. Чандманьчуудын булшнаас адуу, үхэр, хонь, ямааны яс ихээр олддог нь тэд мал аж ахуй эрхэлж байсны гэрч юм. Эмгэг догшин морь малыг эдэлгээнд хэрэглэх, сургах явцад гэмтэл бэртэл олонтоо авдаг, түүнийгээ барьж засдаг, зарим тохиолдолд ургамал, эрдсийн гаралтай эмээр эмчилдэг байсан нь олон талаараа нотлогдож байна [19].

Дүгнэлт

1. Өвөг Монголчуудын нэн эртний бариа засалтай холбоотой баримт нотолгоо нь наанадаж төмөр зэвсгийн үед, одоогийн Увс аймгийн Чандмань уулаар төвлөрөн амьдарч байсан эртний нүүдэлчин, түүхэнд Чандманьчууд хэмээн тэмдэглэгдсэн овог аймгийн хүмүүсийн өвчлөл, гэмтэл бэртлийн ул мөр, ясны бороололт, эдгэрэлтийн шинж тэмдгээр хөөн үзвэл 2000 жилийн өмнөх үетэй холбогдож байна.
2. Монголын уламжлалт анагаах ухаанд холбогдох эд өлгийн зүйлс, сурвалж бичгийн судалгаанд түшиглэн ямар өвчлөл зонхилж байсныг, харин өвчлөлтэй холбоотой археологийн олдвор, сурвалж бичгийн судалгааг ашиглан эмчилгээний ямар арга хэрэглэж байсныг тогтоох бүрэн боломжтой гэдэг нь бидний хийсэн судалгаагаар нотлогдож байна.

Ном зүй

1. Монгол Улсын түүх. Тэргүүн боть (Нэн эртнээс XII зууны дунд үе). УБ, 2004, х.107
2. Б.Пүрэвсүрэн, Ш.Болд. Нүүдэлчдийн анагаах урлаг, дом заслын түүх. УБ, 2022, х.7-8

3. Б.Халиунаа, Ш.Болд. Монголын анагаах ухааны мэс заслын хөгжлийн түүх. УБ, 2022. х. 47-48
4. (汉)·司马迁.史记.北京：中华书局，1982年
5. (汉)·班固.汉书(上、下). 北京: 团结出版社，2002年
6. (南朝宋). 范晔.后汉书.北京: 团结出版社，2002年第二版
7. 南京中医学院医经教研组.黄帝内经素问译释. 上海: 上海科学技术出版社, 1959年第105-107页
8. Бариац хэмээх үгийн тухай. Монгол хэл бичиг сэтгүүл 1997, №12, 1004-1761
9. Буянт. Хүннүгийн анагаах ухааны түүхийн судалгаа. Анагаах ухааны докторын зэрэг (Ph.D) горилсон бүтээл. ЭМШУИС, УБ, 2006
10. Болд Ш, Жавхлан Б. “Хүннүгээс XXI зууны Монгол Улс хүртэлх үеийн эмч, маарамба, гүүш, бариач нарын цадиг, бүтээлийн ойллого”. УБ, 2016, х.15-16
11. <https://www.quora.com> сайт
12. Түмэн Д. Вопросы этногенеза монголов в свете данных палеоантропологии. Автореферат кандидатской диссертации. Москва 1985
13. Түмэн Д. Ранний этногенез монголов (Палеоантропологическая и исследование) Актуальные проблемы современного монголоведения. УБ, 1987
14. Наран Б. Население раннего железного века западной Монголии. (Морфологическое и палеопатологическое исследование материалов из Чандманьского могильника) Дисс. канд. историч. наука, 1997
15. Наран Б. Баруун Монголын эртний нүүдэлчдийн өвчлөлт. УБ, “Жинст харгана” ХҮ, 2003
16. Мятаг М. Монголын эртний нүүдэлчдийн өвчлөлийн судалгаа. Магистрийн зэрэг горилсон дипломын ажил. МУИС, НШУС-ийн Антропологи-Археологийн тэнхим, УБ, 2008
17. Marcello Henrique Nogueira-Barbosa, Michel Daoud Crema, Carlos Fernando Pereira da Silva Herrero, Wagner Pasqualini, Helton Luiz Aparecido Defino “The several faces of Schmorl’s node: pictorial essay”. Coluna/columna 14 (4), 2015: 320–323
18. Наран Б. Баруун Монголын эртний нүүдэлчдийн өвчлөлт. УБ, “Жинст харгана” ХҮ, 2003
19. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүх. УБ, 2006

Танилцаж, нийтлэх санал өгсөн:
АУ-ны доктор, дэд профессор Д.Шагдарсүрэн